

Kitabın İlk Formu: Eski Mezopotamya'nın Kil Tabletleri

Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Tunçel

Makale Geliş Tarihi: 24.02.2020
Yayına Kabul Tarihi: 16.03.2020

Özet

İnsanlığın bilgi üretme ve ürettiği bilgiyi kalıcı hale getirerek başkalarına aktarma gayreti, tarihin her döneminde karşımıza çıkar. Mağara duvarlarına çizilen resimlerle başlayan bu iletişim süreci, M.Ö. 3 bine gelindiğinde, konuşulan dili çeşitli yüzeylere aktaran yazının icadıyla farklı bir boyut kazanır. İlk olarak Sümerler yazının en eski şekli olan resimsel (piktografik) yazıyı kullanır. Alfabetik yazıya geçilinceye kadar Eski Mezopotamya'da kullanılan çivi yazılı kil tabletler, insanlığın bilgiyi kalıcı hale getirme çabasının en somut örneklerini oluşturur. Sümerler tarafından bilginin kayıt altına alınması, saklanması, taşınması ve aktarılması için kullanılan kil tabletler; geçmişten günümüze çeşitli biçimlerle karşımıza çıkan kitabın ilk formunu oluşturur. Kil tabletleri grafik sanatlar açısından değerlendirmek, insanoğlunun iletişim pratiğini anlamamıza yardımcı olur. Bu amaçla makale, insanlık tarihinin ilk yazılı belgeleri olan kil tabletleri biçimsel açıdan ele alarak, birer tasarım ürününe dönüşen bu ürünlerin malzeme, teknik ve içeriğe bağlı olarak değişen formlarını inceler.

Anahtar Kelimeler: Kil Tablet, Çivi Yazısı, Kitabın Tarihi, Grafik Tasarım, Sayfa Düzeni.

FIRST FORM OF THE BOOK: CLAY TABLETS OF ANCIENT MESOPOTAMIA

Abstract

The effort of humankind to produce information and transfer it to others by making it permanent appear in every period of history. This communication process started with the pictures drawn on the walls of the cave, by 3000 BC, it gains a different dimension with the invention of writing, which transfers the spoken language to various surfaces. First, the Sumerians use pictorial (pictographic) text, which is the oldest form of writing. Until switching to alphabetical writing, the cuneiform scripted clay tablets used in Old Mesopotamia, generates the most concrete examples of humankind's effort to make knowledge permanent. Clay tablets used by Sumerians to record, store, transport, and transfer information forms the first form of the book that we encounter in various forms from past to present. Evaluating clay tablets in terms of graphic arts helps us understand the communication practice of humankind. For this purpose, the article addresses clay tablets, which are the first written documents of human history from the formal aspect and examines the changing forms of these products, which turns into design products, depending on the material, technique and content.

Keywords: Clay Tablet, Cuneiform Writing, History of Book, Graphic Design, Page Layout.

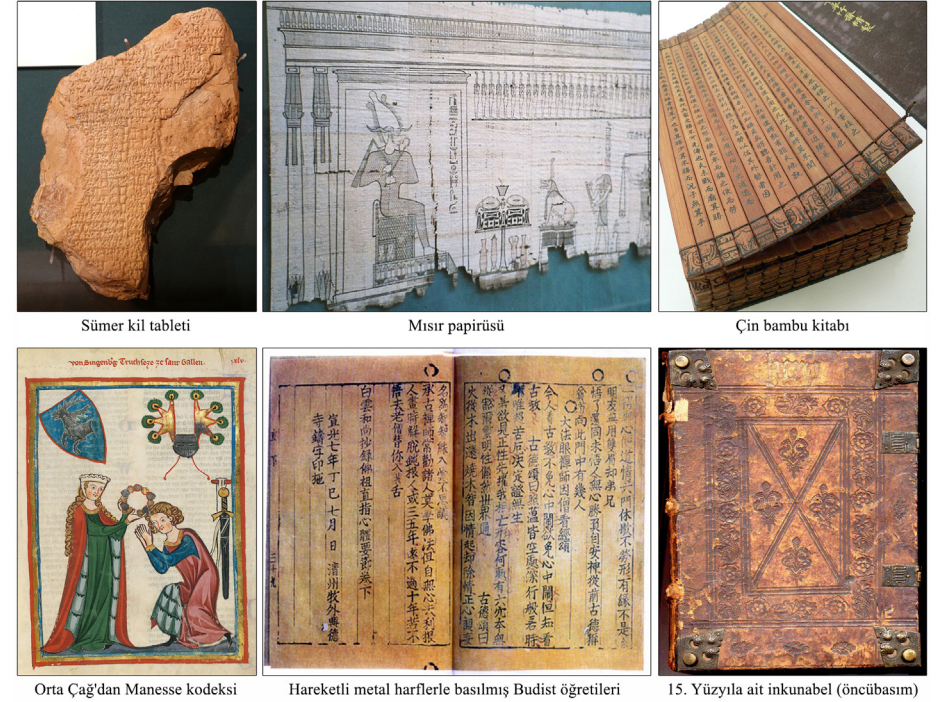
Giriş

Tarih öncesi devirlerden yazının icadına kadar insanoğlu hayatını kolaylaştıran tarım, tekerlek, ateş gibi işe yarar pek çok buluşa imza atmıştır. Bu buluşlar arasında medeniyetin gelişimi açısından yazı ayrı bir öneme sahiptir. Şüphesiz bilgi, birileri onu hatırlarsa anlam kazanır. Tüm insanlığın birikimini hatırd tutabilecek tek şey yazmaktır. Bu nedenle insanlık elde ettiği bilgi ve birikimleri yazıyla kalıcı hale getirerek muhafaza etmiş ve gelecek nesillere aktarabilmiştir (Gnanadesikan, 2009: 2). Bilgi ve düşünceyi yazıya dökerek maddileştiren insanoğlu, onu görünür kılmak için çeşitli yüzeylere ihtiyaç duymuş, başlangıçta bir takım şekil ve figürler kullanarak iletmek istediği mesajı mağara duvarlarına aktarmıştır. Konuşulan dilin henüz tam anlamıyla yazıya dönüşmediği bu aşamada, kelimeler basit resimlerle temsil edilmiştir. Sınırlı bir iletişim sağlayan piktografik şekiller toplumsal ilişkilerin artışıyla yetersiz kalmış, yeni kavram ve nesnelere için soyut işaretler kullanılmıştır. Zamanla bu işaretler kelimelerin sesini temsil eden hecelere dönüşmüş ve son olarak alfabetik yazıya geçilmiştir (Kilgour, 1998: 12). Yazının gelişimine paralel yazı yüzeyleri de çeşitlenmiş, yaşanan coğrafyaya bağlı olarak taş, tahta, bitki lifleri, hayvan derisi ve kemikleri kullanılmıştır. Tekniğin elverdiği ölçüde bilgiyi kayıt altına almak amacıyla kil tablet, papirüs, parşömen, ipek ve kâğıt yazı yüzeyi olarak kullanılmıştır. İlk örneklerine Eski Mezopotamya ve Mısır'da rastladığımız yazı örnekleriyle, insana ait söz ve düşünceler kalıcı hale getirilmiştir (İnuğur, 1993: 28).

Bilginin Taşıyıcısı: Kitap

Binlerce yıllık bir gelişim sürecinin ardından ortaya çıkan yazı çeşitli yüzeylere aktarılmış, uzun bilgiler içeren yazılı yüzeylerin bir araya getirilmesiyle kitap denen nesne meydana gelmiştir. Sümerlerdeki çivi yazılı kil tabletler, Eski Mısır hiyerogliflerinin yazıldığı papirüs ruloları, matbaanın keşfinden önceki el yazmaları (Mülayim, 2009: 17), modern basımın başladığı 15. yüzyıl ve sonrası düşünüldüğünde, bilginin saklanması ve aktarılmasında önemli ve sembolik değeri olan kitap; tüm medeniyetlerde ilim ve aydınlanmanın temel unsuru olarak görülmüştür. Yazı için bir dayanak olarak ortaya çıkan kitap, zamanla metnin taşınabilmesi ve muhafaza edilebilmesi amacıyla biçimsel değişikliklere uğramış, kullanılan illüstrasyon ve süslemelerle, cilt ve sunumunun güzelliğiyle sanat değeri taşıyan bir nesneye dönüşmüştür (Labarre, 1994: 5). Hemen hemen her toplumda düşüncenin dile getirilmesinde içeriğin yazı, resim ve şekillerle çeşitli yüzeylere aktarıldığı sayfa örneklerine ve sayfaların bir araya getirilip bağlanmasıyla oluşan kitaplara çokça rastlanır. Yüzlerce yıldır kütüphanelerin tozlu raflarında yerini alan ya da arkeolojik çalışmalarla günyüzüne çıkarılan bu eserler,

insanlık birikimini gelecek nesillere aktaran en önemli kaynakların başında gelir. Tarih boyunca birçok toplum kültürel mirasını ve beşeri birikimini kitaba aktarmakla kalmamış, aynı zamanda onu sanatsal değeri olan işlevsel ürünlere dönüştürmüştür. Eskiçağlarda avuç içi büyüklüğünde hazırlanan kil tabletlerden, Nil nehri kıyılarında üretilen papirüs rulolarına, ardından Bergama'da bugünkü kitaba benzer parşömen kodekslerin yapımına kadar Antikçağ'da kitabın biçimi kademeli olarak gelişmiş, kullanımını daha kolay ve korunaklı hale gelmiştir (Görsel 1) (Yıldız, 2000: 211).



Görsel 1. Modern basıma kadar çeşitli yüzeylere aktarılan kitap ve sayfa örnekleri

Tarihte ilk defa Mezopotamya'da ortaya çıkan çivi yazılı kil tabletler, kitabın ilk formunu oluşturur. Sümerli tüccarların elinde ticaret ve mülkiyete konu olan malların alışverişinde bir makbuz işlevi gören kil tabletler, zamanla idari ve siyasi yazışmaların, kanunların ve fermanların yazıldığı, birçok dini ve edebi metni üzerinde taşıyan kitaplar haline gelmiştir. Sümerlerle eşzamanlı olarak Eski Mısır'da, hiyeroglif (kutsal yazı) adı verilen resim yazısı kullanılmıştır. Tapınak duvarları ve ölü mezarlarını süsleyen bu yazı, Mısırlı yazıcılar tarafından tomar formunda taşınabilir ince ve esnek papirüs rulolarına yazılmıştır. Uzak Asya'da ise Çinli ustalar ahşap kalıplar kullanarak metrelerce uzunluğunda rulo kâğıtlar üzerinde yüksek baskı tekniğini

uygulamışlardır (Meggs ve Purvis, 2012: 41). Eski Roma'da tomarların içiçe kırılarak forma haline getirildiği ve birbirini izleyen sayfalarından oluşan kodeksler, Hristiyanlığın ilk yazma eserlerini oluşturur.

Yazı malzemeleri, yazı ve dil arasındaki ilişkiyi kültür tarihi çerçevesinde inceleyen Yıldız'a göre; yazının yazıldığı yüzey (levha, tablet, kâğıt gibi yazı taşıyıcılar) ve yazının yazılması için gerekli olan araç-gereçler (kalem, hokka, fırça, kamış vb.) ve baskı teknikleri yazının ve kitabın biçimlenmesine etki etmiştir. Örneğin yazı yüzeyi olarak taşın tercih edildiği durumlarda, taşın mukavemetinden dolayı sert uçlu kama şeklinde kalemlerle yuvarlak şekiller yerine köşeli şekiller yazmak daha kolayken; papirüs, parşömen ya da kâğıt yüzeyler için kullanılan fırça, kuş kanadı, kamış gibi kalemlerle yuvarlak kavisli harf ve şekiller kolayca yazılmıştır (Yıldız, 2000: 1). Yazının bulunuşu ve gelişimine paralel olarak yazı malzemeleri ve yüzeyleri zamana ve mekâna göre çeşitlilik göstermiş, malzemelerde yaşanan çeşitlilik de kitabın şeklini belirlemiştir. İçerik, taşınma ve kullanım pratiğine bağlı olarak formu değişen kitap, kültürel ve sanatsal bir nesne haline gelmiştir.

Toplumun bilgiye olan ihtiyacı, teknik bilgi düzeyi ve deneyimi, organizasyonel kabiliyeti, mevcut bilgiyi yeni formlara entegre edebilme yeteneği ve ekonomik olarak uygulanabilirliği gibi unsurlar, kitabın formundaki değişimi açıklar. 1450'de Gutenberg'in değişebilen metal harflerle baskıya olanak sağlayan yüksek baskı (tipo) tekniği, 1800'lerde buhar gücüyle çalışan baskı makineleri, 1900'lerin başında seri ve kaliteli baskıya imkân sağlayan ofset baskı tekniğinin geliştirilmesi ve son olarak 2000'li yıllara girerken dijital ortamda yayınlanan elektronik kitaplar düşünüldüğünde kitap; kullanılan malzeme ve biçim olarak sürekli değişmiştir (Kilgour, 1998: 5-6).

Geçmişten bugüne, her biçimiyle bir tasarım ürünü olarak karşımıza çıkan kitabın, gelişim sürecini özetleyen bu bilgiler ışığında, kitabın ilk formu olarak kabul edilebilecek olan çivi yazılı kil tabletleri biçimsel açıdan ele almak, insanın iletişim pratiğinin anlaşılmasına yardımcı olur.

Çivi Yazısı ve Gelişimi

İnsanlık tarihinin ilk yazı sistemi olarak kabul edilen ve M.Ö. 3200'de Aşağı Mezopotamya'da Sümerler tarafından kullanılan çivi yazısı (Bottero, 2012: 110), taş veya yumuşak kil tabletlere sivri uçlu araçlarla işlenen çizgisel bir yazıdır. Çivi yazısı (Latince: cuneiform) terimi, bir kamışın kil tablet üzerine bastırılmasıyla ortaya çıkan kama şekline benzer işaretleri ifade eder (Charpin, 2010: 7). İnsanoğlunun mağara duvarlarına çizdiği resim yazısından (piktografi) yola çıkarak gelişen çivi yazısı, var olan nesnelerin şekillerini stilize eden ideografik ve geometrik işaretlerden oluşur. Resim

karakteri taşıyan bu yazı sistemi, zamanla düz çizgilerden oluşan soyut simgesel bir yazı haline gelir (Kramer, 2002: 445). Resime benzediği için resim yazı olarak isimlendirilen işaretlerin tamamı figüratif olmayıp, bazı temsiller oldukça basit ve soyut şekillerle ifade edilir (Bordreuil, 2015: 293). Sümer, Akad, Babil, Asur, Elam, Hitit, Urartu dilleri gibi yaklaşık 15 konuşma dilinin yazıya aktarılmasında kullanılan çivi yazı sistemi pek çok dili etkilemiş, Anadolu topraklarında da yazılı kültürün önemli bir parçası haline gelmiştir. Başlangıçta basit işaret ve sayılardan oluşan tasvirler bilgi verme ve konuyla ilgisi olanların iletişimde yeterli olmuş; zamanla toplumsal, idari ve ekonomik ilişkilerin artışıyla birlikte bu işaretler çok yönlü bilgi aktarımında yetersiz kalmıştır. Yazısal iletişimde karşılaşılan zorluklar nedeniyle yeni formlar ortaya çıkmış, kelimelerin ses değerlerini karşılayan işaretler sayesinde tasviri olmayan nesnelere, soyut kavram ve fiiller yazılabilmıştır (Hırçın, 1995: 7-8). İdeogramlara ek olarak determinatif ve fonetik hece değerine sahip işaretler yazısal iletişimi güçlendirmiş, piktografik öğeler sivri uçlu stylus'un yumuşak kile bastırılmasıyla çivi şeklinde sadeleştirilmiş işaretlere dönüşmüştür. Çivi yazısı zamana ve mekâna göre farklılıklar gösterse de, kolayca tatbik edilebilir olması sebebiyle doğduğu toprakların dışında farklı dillerin yazımında yaygın olarak kullanılmıştır (Friedrich, 2000: 61).

3500 yıllık bir süre içerisinde sürekli gelişerek pek çok dilin yazımında kullanılan çivi yazısı, biçimsel olarak çizgi ve üçgenlerden oluşan sert hatlara sahip bir yazı sistemidir. İşaretlerin ufak ve ince oluşları sebebiyle çıplak gözle okunması zor bir yazıdır. Genel olarak stilize edilmiş basit şekillerden oluşan çivi yazısında yatay, dikey ve köşe çengel biçiminde üçgen çizgiler göze çarpar. Tablet yüzeyine ilk başlarda biraz dağınık ve düzensiz olarak yerleştirilen işaretler, zamanla daha sistematik bir biçim alarak düzene kavuşmuştur (Crawford, 2015: 205). İdeogram, fonetik işaret ve determinatiflerden oluşan, keskin ve sıkı bir dış görünüme sahip çivi yazısında, kavisli ve oval hatlar nadir görülür. Ortaya çıktığı ilk dönemlerde kil tablet yüzeyine yapılan kavisli çizimler topaklanmaya neden olduğundan yuvarlak hatlar düzleştirilmiştir. Zamanla resimlerin kil üzerine çizilmesinden vazgeçilerek, üçgen uçlu kamışlar (stylus) tablet üzerine hafifçe bastırılmıştır. Bu teknik sayesinde çivi görünümü taşıyan işaretler, resim yazısının yerini almaya başlamıştır.

Dicle ve Fırat nehirlerinin kıyısında kendine özgü bir yazı türü olarak gelişen çivi yazısının Sümerlerden başlayarak yüzlerce yıl Asur, Babil, Urartu ve Hitit ülkelerinde kullanılmış birçok varyantı vardır. Bu varyantlar incelendiğinde çivi yazısı gösterge sayısında ve göstergelerin yönünde dönemler itibarıyla değişiklikler görülür (Faulmann, 2001: 67). Herbiri farklı anlam ve

okumaya sahip birçok işaretten oluşan çivi yazısı, günümüzde garip, hantal ve karmaşık bir yazı gibi görünse de, Miladi 1. yüzyılda alfabetik sisteme geçilinceye kadar uzun süre varlığını sürdürmüştür. Irak, Suriye ve Anadolu topraklarından neşet ederek, basit veya karmaşık birçok dile uyarlanmış ve Ortadoğu'nun geri kalanına yayılmıştır (Mieroop, 1999:10). Çok yönlü ve direngen yapısı sayesinde, Sümer dili ve daha sonraki Sami lehçelerinde kullanılmış, zamanın uluslararası diplomasisinin yazım dili haline gelmiştir (Tablo 1) (Crawford, 2015: 207).

İlk resimler	90° sola dönüş	3. binyıl ortası	3. binyıl sonu	Eski Babil	Yeni Asur	Logogram	Hece Değeri	Anlamı
						AN DINGIR	an, il	Gök, yıldız, tanrı
						MUNUS	sal, sal, mi, rak	Kadın
						KUR	kur, mat, nat, sat, lad	Dağ, ülke
						SAG	sag, sag, riş	Baş, birinci
						KA,DU, INIM,ZU	ka, du, zu	Ağız, konuşmak, söz, diş
						NIG,GAR NINDA	nig, sa, gar, ni	şey . yerleştirmek, ckmek
						KU (KAXNIG)	ku	yemek yemek, yiyecek
						HA	ha, ku	Balık
						GU,GUD	gu	Siğir
						AB	ab, lid, rim, li	İnek
						ŞE	şe	Tahıl, arpa

Tablo 1. Çivi yazısının biçimsel ve içerik olarak gelişimi (Kaynak: Hırçın, S. (1995). Çivi-yazısı. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları. S.11'den alınmıştır)

Mezopotamya coğrafyasında ve çevresinde binlerce yıl varlığını sürdüren çivi yazısı, kil tabletler dışında kaya ve taş yazıtlarda, anıtsal sütun kaidelerinde, stellerin üzerinde varlığını sürdürmüş, birçok devlet tarafından yaygın şekilde kullanılmıştır. Süsleme ve oymacılık sanatının etkisiyle basitleştirilen insan ve hayvan figürleri, günlük hayatta kullanılan eşyaların krokileri bu yazı sisteminde uzun çizgi ve üçgenlerle temsil edilmiştir. Yazı için dayanıklı taş yüzeylerin tercih edildiği bu coğrafyada ele geçen örneklerde yazının estetik açıdan titizlikle işlendiği görülmektedir. Özellikle Urartulu taş ustalarının taşın kazınmasında gösterdiği zanaatkârlık, sağdaki satır sonu bloklamalarının düzgünlüğü, yazılan yüzeyi dolduran yazım tarzı önemli detaylardır (Salvini, 2006: 206).

Kil Tabletler

Mezopotamya'da çiviyazısının ortaya çıkışıyla birlikte Sümerler, yaşamlarına ait izdüşümleri, bilgi ve birikimleri zamanın ve mekânın ötesine geçirecek kalıcı hale getirmişlerdir. IV. binyılın sonlarına doğru, Sümer diyarında birkaç basit işaretle bilgileri başkalarına aktarabilmek mümkündü. Mal ve eşyaların kaydını tutmak isteyen herkes, eline aldığı kil hamurunun yüzeyini yassı ve düz hale getirerek, ayrıntılı olmayan işaretler çizebilirdi. Mağara ressamının işaretlerine benzeyen bu özensiz şekiller zamanla daha soyut ve köşeli biçimlere dönüşerek, konuşma dilini yazıya döken çivi yazısı formunu almıştır. Toplumsallaşmanın bir gereği olarak iletişim daha karmaşık hale gelmiş; sayım belgelerine eklenen sözlük metinleriyle birlikte tabletlere yazılacak içerik artmıştır.

Taş ve ahşaptan yoksun Mezopotamya coğrafyasında, nehir taşkınlarıyla her yıl yenilenen ve doğada hazır şekilde bulunan alüvyonlu kil, bol ve ucuz bir malzeme olarak el işçiliğinden mimariye birçok alanda kullanılıyordu. İnce tanecikli oluşu nedeniyle saman gibi çeşitli malzemelerle harmanlanabilen kil; önce kalıba dökülüyor, yüksek ısıda pişmiş dayanıklı tuğlalar haline getirilerek kerpiç yapıların inşasında kullanılıyordu. Yoğrulmuş şekil alabilen bir malzeme olması nedeniyle çanak-çömlek yapımında da kullanılan kil, yazı yüzeyi olarak da tercih ediliyordu. Güneşte kurutularak ya da tavlansız dayanıklı hale getirilen kil tabletler sayesinde birçok idari, ticari, edebi belge ve metinler kütüphane, saray ve tapınak arşivlerinde uzun süre muhafaza edilebiliyordu. Kil tabletlerin kolay kullanımı, düz bir yüzeye sahip olması ve tek elle tutulup rahatça üzerine yazı yazılabilemesi (Kilgour, 1998: 16) gibi avantajları yanında bir takım dezavantajları da vardı. Fiziksel olarak bir papirüs gibi yuvarlanamayan veya katlanamayan kil tabletlere, çok uzun edebi metinlerin yazımı imkânsızdı. Örnek olarak, 500 satırı geçen bilimsel içeriğe sahip metinlere az rastlanır. İlk zamanlar sınırlı miktarda yazı yazılabilen damga ya da mühür boyutunda hazırlanan küçük tabletler, zamanla daha fazla bilginin sığdırılabildiği büyüklüklere ulaşır. Günümüzde kullanılan dizüstü tabletlerin ebadına ulaşan kil tabletlere daha uzun metinler yazılsa da, bu tabletlerin içeriği bir papirüs ya da parşömene kıyasla daha sınırlı olmuştur (Robson 2007: 70). Özellikle Mısır kıyılarında yazı yüzeyi olarak kullanılan ince ve hafif papirüs kâğıdına kıyasla oldukça ağır ve hacimli olan kil tabletlerin taşınması da zordu. Mısır'daki yazıcılar uzun metinlerden oluşan papirüsü fazla yer kaplamadan rulo şeklinde sararak kolayca yanlarında taşıyabiliyordu. Kil tabletlerin büyüklüğü arttıkça kalınlığı ve ağırlığı da artıyor, taşınması zorlaşıyordu. Diğer bir zorluk ise yazıcıların metnin uzunluğunu önceden tahmin ederek ona uygun büyüklükte tablet oluşturmalarıydı. Deneyimsiz yazıcıların

içeriği sığdırmada karşılaştığı bu problem emek ve zaman kaybına neden oluyordu. Güneşte kurutularak kırılğan hale gelen tabletler üzerinde düzeltme ve ekleme yapılması da zordu. Kilin hazırlanma süresinin uzunluğu dikkate alındığında, tabletin yapım ve yazım aşaması titiz bir çalışma gerektiriyordu. Tüm bu dezavantajlara rağmen Mezopotamya'da kil tabletlerin kullanımı, hem düşük maliyeti hem de metnin türüne göre çok çeşitli formlara izin veren plastisitesiyle yaygınlık kazanmıştır (Charpin, 2010: 7).



Görsel 2. Keçi ya da koyun kayıtlarını gösteren piktografik yazılı kil tablet

Mezopotamya'nın çivi yazılı tabletleri bir düşünce ya da kavramı basit ve hızlı şekilde ileten bir araç olarak grafik tasarımın ilk örneklerini oluşturur. En erken yazılı belgelerin ortaya çıktığı M.Ö. 3200'de resim karakteri taşıyan işaretleri avuç içine sığacak bir tablete yazan yazıcılar, dörtgen şeklindeki tableti kamış ucuyla karelere ayırarak her bir kareye anlatılmak istenen işi ya da nesneyi çağrıştıran piktografik karakterler çizerdi (Koroğlu, 2012: 52-53). Genellikle tabletlerin her iki yüzü de kullanılır, yüzeyi hanelere ayıran sistematik düzen sayesinde daha fazla bilgi tabletlere aktarıldı (Görsel 2). Kâtibin yatay ve dikey alanlardan oluşan planlı bir düzen oluşturması, yüzlerce işaretten oluşan mal-ürün listelerinin ve ticari kayıtların birbirine karışmasını önleyerek tablete konu olan içeriğin kolayca anlaşılmasını

sağlıyordu. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, tablet yüzeyini çizgilerle kare alanlara bölme işlemi, bugünkü editoryal tasarım ve sayfa düzeninde sıkça kullanılan ızgara (grid) sistemiyle benzerlik gösterir.

Eğitimsiz bir gözle bakıldığında, her bir kil tablet çivi yazısıyla yazılmış birbirine benzer objeler olarak nitelendirilebilir. Ancak alanında uzman bir Asurbilimci'ye göre, bu tabletlerin yapım aşaması, kullanılan malzemeler, fiziksel görünüm ve özellikleri tarihi ve işlevsel açıdan önemli bilgiler sunar. Bir dizi teknik işlemden geçirilerek titizlikle yoğrulmuş kil tabletlerin üretimi ve yazımı uzmanlık gerektiren bir işti. Bu işi üstlenen yazıcılar yıllar süren eğitimin ardından toplumda saygın bir statü kazanırlardı. İdari yönetimin himayesinde çalışan yazıcı sınıfa ait tabletlerin çoğu avuç içine sığacak büyüklükte olup, bazen çok daha büyük ya da daha küçük tabletler de üretilirdi. Tabletlerin en küçüğü 2 cm2'den az ve yalnızca birkaç milimetre kalınlığında olabilirken, en büyüğü 30-40 cm2 ve 4-8 cm kalınlığında olabilir. Metnin içeriği, üretim tarihi ve yerine göre şekil alan tablet grupları sıralı şekilde bir arada tutularak muhafaza edilirdi. Depo ve arşivlerde saklanan ve her biri bir kitap sayfası olarak düşünülebilen tabletlerin numaralandırıldığı örneklere de rastlanır. Tabletlerin ebadı yazılacak metnin uzunluğuna göre değişirdi. Yazılacak metnin ne kadar yer kaplayacağını tahmin edebilen deneyimli yazıcılar olsa da ele geçen bazı örneklerde, standart bir tablete sığdırılması zor olan uzun metinlere ya da tabletin tamamını doldurmayacak kadar kısa metinlere rastlanır. Bu örnekler, öngörülebilir metin ve belge uzunluklarına göre önceden hazırlanmış standart tablet formatlarına ve boş tablet stoklarına işaret eder. Ancak yine de kil tabletlerin genel geçer bir standardı olmayıp, zaman ve mekâna göre çeşitlilik gösteren formları vardır (Görsel 3). Bu çeşitlilik içerisinde en belirgin ve kolayca tanınanı ise dikdörtgen formundaki tabletlerdir (Taylor, 2011: 5-8).

Mezopotamya'nın yazılı kitapları haline gelen kil tabletler üretildikleri döneme, yere ve ait olduğu metin grubuna göre değişik biçimler almıştır. Köşeleri düz ya da yuvarlatılmış tabletlerin kare, dikdörtgen, oval, konik, silindir, altı ve sekiz yüzeyle prizma şeklinde olanları vardır (Görsel 3). Ur şehrinde ele geçirilen tabletler poligon şeklindedir ve tüm yüzeyleri üç veya dört sütuna bölünerek tamamen yazılarla kaplanmıştır (Yıldız, 2000: 9). Okullarda eğitim gören öğrenciler yuvarlak tablet kullanırken, bazı idari belgeler de oval şeklindedir. Kare olanların yanısıra tabletlerin çoğu dikdörtgendir. Tabletlerin içerisinde uzun metinler içeren ve yere sabitlenmiş yarım metre büyüklüğünde, halka açık anıtsal dikilitaşlar yanında hesap kayıtlarının işlendiği küçük kartvizit ebadında olanları da vardır (Lyons, 2011: 16).



Görsel 3. Çeşitli şekil ve ebatlarda kil üzerine yazılmış çivi yazılı tabletler

Bir papirüs, parşömen ya da kâğıttan farklı olarak kil tabletler üç boyutlu bir karakteristiğe sahiptir. Tabletın çok kırılgan hale gelmemesi için, kalınlık yüzeyin büyüklüğüne göre orantılı olarak artardı. Yazıcılar tabletin üstünü, altını aynı zamanda sol kenarını da kullanırdı. Mühür baskılar ve diğer kullanımlar için bazen kenar boşlukları da (margin) bırakılırdı. Yuvarlak olan ilk tablet örneklerinde olabildiğince fazla bilgi sayfaya aktarılmaya çalışılır, ön ve arka yüzey sütunlara ayrılarak hücrelere bölünürdü. M.Ö. 2300'lere gelindiğinde dikdörtgen tabletler sıkça kullanılmaya başlanmış ve dikdörtgen formata uygun linear sayfa düzenine geçilmiştir. Bu tabletlerde yazılar soldan sağa doğru tabletin kısa kenarına paralel şekilde yazılmıştır (Charpin, 2010: 30).

Ele geçen tabletlerin bir kısmında bugünkü editoryal düzenlemelere benzer kılavuz çizgilere ve boşluklara rastlanır. Tableti yazan kişinin tercihine göre kullanılan kılavuz çizgiler satır, sütun ve bölümleri ayırır. Bazen stylus'la kabaca çizilen, bazen de ip çekilerek özenli şekilde oluşturulan ince uzun çizgiler, metnin okunmasını kolaylaştırır ve içeriğin daha iyi algılanmasını sağlar. İçeriğe ve formata uygun harf, satır, paragraf düzenlemeleri, sayfanın iskeletini oluşturan yatay-dikey cetvel ve boşluklar sayesinde metin çeşitli bölümlere ayrılır, tutarlı bir sayfa düzeni elde edilirdi (Görsel 4) (Taylor, 2011: 15).



Görsel 4. Çeşitli ebatlarda hazırlanmış kil tabletlerin metin düzenlemeleri

Çoğunluğu idari yazışmalardan oluşan kil tabletler arasında bilim, tıp, hukuk, edebiyat, sözlük, astronomi, astroloji, sihir, kehanet vb. birçok konu hakkında yazılmış açıklamalı metinlere de rastlanır. Tek sütunlu, iki-üç veya daha fazla sütunlu, satır sayıları ve uzunlukları birbirinden farklı, girintili pasajlar içeren tabletler çok farklı boyut ve formatlara sahiptir. Özellikle Babil ve Asur dönemlerine ait bu tür metinler arasında en sık rastlanana basit tablo şeklindeki sözlük listeleridir. Tek tek başlangıç ve bitişleri belirtilen, tablo halinde sütunlara bölünerek hazırlanan bu metinlere şatu ismi verilir. Sözlüğe benzer bu metinlerde, sol sütun sağdaki ana metinden işaret, kelime ve ifadeler alıntı yaparak onu telaffuz yoluyla veya sözlük anlamıyla tercüme eder. Bir diğeri ise mukallimtu adı verilen ve

ana metinden daha uzun alıntı yapmak ve daha karmaşık açıklamalar için kullanılan metinlerdir. Bu kategoride anlaşılması zor terimler, öneri ve kıyas yoluyla, gerçek bilgiler verilerek ve çeşitli denklemler sunularak açıklanırdı. Mukallimtu metinlerinde açıklama içeren tüm satırlar girintili şekilde olur, böylece metnin başlangıcı ve sonu okuyucu tarafından kolaylıkla ayırt edilirdi (Görsel 5) (Frahm, 2004: 46-47).



Görsel 5. Kil tablete yazılmış açıklamalı metin formatları

Üçgen ve kare uçlu stylus ile ıslak kil tablet üzerine yazılan çivi yazısı tabletin ön yüzüne soldan sağa dikey sütunlar halinde, arka yüzüne ise bunun tam tersi yönünde yazılırdı. Genellikle yazılar soldan sağa doğru yazılsa da bazı anıtsal kitabelerde yukarıdan aşağıya doğru yazılan örnekler de rastlanır. İlk zamanlar form olarak Çin yazısına benzer şekilde, yüzleri sağa dönük işaretlerin yukarıdan aşağıya doğru yazılmasıyla oluşan tablet bölümleri sağdan sola doğru sıralanmıştır. İlk örneklerde yüzleri sağa doğru bakan işaretlerin yönü -muhtemelen tabletin tutuluş pratiğine bağlı olarak- zamanla 90 derecelik açıyla sola dönmüş, sağ köşeden başlayarak üstten aşağıya doğru yazılan sütunlar, soldan sağa doğru ve alt alta yazılan satırlara dönüşmüştür (Hırçın, 1995: 10).

Mezopotamya'da kullanılan tabletlerin hazırlanışında kullanılan kilin kalitesi metnin türüne ve içeriğine göre değişirdi. Krallığa ait ferman, antlaşma ya da kanunlar için kullanılan arşivlik tabletler, üretim tekniği ve kullanılan hammadde açısından özenle hazırlanırdı. Gündelik işlerde kısa süreli olarak kullanılan tabletler ise kalitesiz kilden üretilirdi. Kullanılan kil ve çamurun cinsine bağlı olarak açık ve koyu renklere sahip kil tabletlerin ön yüzü arka yüzüne göre daha bombelidir. Bu bombe sayesinde ön ve arka yüzeyin

tespiti kolayca yapılabilir. Tablet yüzeyi çeşitli alanlara bölünmüş olup belirgin şekilde çizilen boyuna çizgiler sütunları (kolon) oluşturur. Çoğunlukla tek, iki ya da üç sütundan oluşan yazım alanları kullanılmakla birlikte bazen bu sütunların sayısı 15 kolona kadar çıkmaktadır. Düzgün bloklu ve sıkı bir metin düzenlemesine olanak sağlayan sütunlara ayrılan bölüm bittikten sonra diğer kolonlara geçilmektedir. Tablette boyuna çizilen dikey çizgiler sütunları oluştururken, enine yapılan çizgiler paragraf çizgisi olarak adlandırılır ve bugünkü anlamıyla metni kendi içinde bölümlere ayıran paragraf ile aynı işlevi görür. Genellikle çivi yazılı sütunlarda kelimeler satır sonunda bölünmez son kelime satır sonuna kadar uzatılarak bloklanırdı. Tabletten önceki yüzündeki kolon sayısı arka yüzeyde de aynı sayıda olup, yazının devamı arkada yer alırdı. Tabletten çevriliş yönü bugünkü kitapların çevriliş yönünde olmayıp tabletin dikey uzunluğu yönündedir. Bu nedenle arka yüzeydeki yazı bu sefer sağdaki kolondan başlar. Tablete yazılacak metin bittikten sonra arka yüzeyde yer alan son kolonun altına metnin bittiğini gösteren iki çizgi çizilir ve kalan boş kısma kolophon adı verilen tabletin içeriğinden bahseden özet bilgi yazılır. Eğer metin birkaç tableten oluşuyorsa kaçınıcı tablet olduğu ve yazıyı yazan kâtibin ismi de kolophona yazılırdı. Kolophonlar, seri halde dizilen tabletlerin üzerine görülebilecek şekilde yerleştirilir ve aranılan belgeye erişimi kolaylaştırırdı (Hırçın, 1995: 22-23). M.Ö. 3000'lerden günümüze ulaşan kil tabletler, insanlık belleğinin ve kültürünün en kadim taşıyıcıları olmuştur. Çok sayıda üretilen bu belgelerin, belirli bir düzen içerisinde korunup saklanması ve istenildiğinde kolayca erişilmesi için geliştirilen etiketleme ve katalog sistemleri, Sümerlerde arşiv ve kütüphane geleneğinin doğmasına neden olmuştur (Tolmann, 2001: 1).

Yazının icadıyla yaşamlarına ait izdüşümleri, bilgi ve birikimleri kil tabletlere aktaran Sümerler, gerektiğinde tekrar kullanabilmek amacıyla yazılı vesikaları özenle muhafaza etmişlerdir. Birçok kaydın tutulduğu tabletler deri kılıf ve torbalarda taşınmış, kamıştan sepet ve tahta kutular içerisinde, kütüphane ve arşivlerin kiremitten yapılmış özel bölmelerinde saklanmıştır (Lerner, 2009: 3). Bazı tabletler çömlek ve testilerin içinde istiflenmiş, bazıları ise kilden yapılmış zarflar içine konularak üzeri mühürlenmiştir. Yazı ve yazı yüzeyleri, kil tabletlerin bulunduğu arşiv ve kütüphaneler, öğrencilerin eğitim gördüğü tablet evleri ve seçkin yazıcılar... Tüm bu yönleriyle değerlendirildiğinde gelişmiş bir yazılı geleneğe sahip Mezopotamya coğrafyası, insanlık tarihinde sembolik değeri olan kitabın temelini atıldığı ilk yerleşim yeri olarak, binlerce yazılı kaynağa ev sahipliği yapmıştır.

Sonuç

Mezopotamya'nın yazılı kitapları haline gelen kil tabletler, standart bir biçim ve sayfa düzenine sahip değildir. Tasarım açısından kişisel tercihler öne çıksa da, eğitilmiş yazıcıların elinden çıkan tabletlerde içeriğin yerleşimi rastgele yapılmamış, bir takım ilkelere göre hareket edilmiştir. Sayfa yapısı açısından değerlendirildiğinde; ana metnin doğru ve anlaşılır kılınması amacıyla yapılan bilinçli uygulamalar dikkat çeker. Özellikle satır, sütun ve boşluk düzenlemeleri yazı yüzeyini sistematik bir düzene kavuşturmuş, metni bölümlere ayıran yatay ve dikey yönlü kılavuz çizgiler sayesinde, içeriğin daha iyi algılanmasını sağlamıştır. Form olarak değerlendirildiğinde ise; tabletler üretildikleri döneme, yere ve ait olduğu metin grubuna göre değişik biçimler almış, girilen içeriğe bağlı olarak farklı ebatlarda hazırlanmıştır. Yazılacak metnin kaplayacağı alan ile tabletin ebadı ve kalınlığı arasında gözetilen denge ve oran kil tabletin formunu belirlemiştir. Tipografik açıdan ise; çivi yazısı piktografik tasvirlerle başlayıp, zamanla daha soyut işaretlere dönüşmüş, kullanılan yazı aracına bağlı olarak köşeli ve keskin hatlı bir yazı biçimi ortaya çıkmıştır. Ufak ve ince oluşları nedeniyle çıplak gözle okunması zor olan bu yazı sistemi, esnek olmayan katı ve hantal bir görünüme sahiptir.

Sonuç olarak; biçimsel özellikleriyle modern anlamda kitabın ilk formunu oluşturan kil tabletler, kültürel bir nesne olarak, Mezopotamya'da bilgi ve düşüncenin taşıyıcısı olmuştur. Bu yönüyle, insanlığın iletişim pratiğini yansıtan birer tasarım ürününe dönüşen kil tabletler; insanlık tarihine ışık tutmuş ve yazılı kültürün gelişip yayılmasına öncülük etmiştir.

Kaynakça

- Bordreuil, P., Chatonnet, F. ve Michel, C. (2015). *Tarihin Başlangıçları*. İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Bottero, J. (2012). *Mezopotamya Yazı, Akıl ve Tanrılar*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Charpin, D. (2010). *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. Chicago: University of Chicago Press.
- Crawford, H. (2015). *Sümer ve Sümerler*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Faulmann, C. (2001). *Yazı Kitabı, Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Frahm, E. (2004). "Royal Hermeneutics: Observation on the Commentaries from Ashurbanipal's Libraries at Nineveh. *British Institute for the Study of Iraq*", 49th Rencontre Assyriologique Internationale, 66 (1), 45-50.
- Friedrich, J. (2000). *Kayıp Yazılar Ve Diller*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gnanadesikan, A. E. (2009). *The Writing Revolution: Cuneiform to the Internet*. West Sussex: Wiley-Blackwell Publishing.
- Hırçın, S. (1995). *Çiviyazısı*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları. No:2.
- İnuğur, M. N. (1993). *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Kilgour, F. G. (1998). *The Evolution of the Book*. New York: Oxford University Press.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Koroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Labarre, A. (1994). *Kitabın Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lerner, F. (2009). *Kütüphanelerin Hikâyesi* (çev. D. Çenkciler). İstanbul: Bileşim Yayınları.
- Lyons, M. (2011). *Books a Living History*. London: Thames & Hudson Ltd.
- Meggs, P. B., & Purvis, A. W. (2012). *Meggs' History of Graphic Design*. Canada: John Wiley & Sons, Inc.
- Mieroop, M. V. (1999). *Cuneiform Texts and the Writing of History*. London and New York: Routledge.
- Mülayim, S. (2009). "Kutsal Yazılar", *Hat ve Tezhip Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm

Bakanlığı Yayınları.

- Robson, E. (2007). *The Clay Tablet Book in Sumer, Assyria, and Babylonia*. Malden: Blackwell Publishing.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Taylor, J. (2011). *Tablets as Artefacts, Scribes as Artisans*. Oxford: Oxford University Press.
- Tolzmann, D.H. (2001). *The Memory of Mankind: The Story of Libraries since the Dawn of History*. New Castle: Oak Knoll Press.
- Yıldız, N. (2000). *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Görsel Kaynakları

- Görsel 1: https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_books Erişim: 19 Şubat 2020.
- Görsel 2: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=232611001&objectId=327222&partId=1 Erişim: 17 Kasım 2019.
- Görsel 3: <https://brewminate.com/the-materiality-of-writing-in-the-world-of-cuneiform-culture/> Erişim: 15 Ocak 2020.
- Görsel 4: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partId=1&assetId=139274001&objectId=323644 Erişim: 17 Kasım 2019.
- Görsel 5: <https://ccp.yale.edu/print/15> Erişim: 07 Şubat 2020.
- Tablo 1: Çivi yazısının biçimsel ve içerik olarak gelişimi. (Hırçın, S. (1995). *Çiviyazısı*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları. S.11'den alınmıştır).